

**ALLYUZIYA VA IQTIBOS (CITATION) HODISALARINING
DIFFERENSIAL BELGILARI**
(ingliz va o'zbek adabiyoti matnlari asosida)

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

prof. v.b., f.f.d (DSc)

e-mail:

norbayeva1975@mail.ru

Matkarimova Ozoda Rustamovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

e-mail:

m0937010o@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada matnlararo munosabatlarni shakllantiruvchi asosiy vositalar allyuziya va iqtibos hodisalarining lingvopoetik va differensial belgilari ingliz va o'zbek adabiyoti namunalari asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda har ikki hodisaning matndagi funksional - semantik tabiati, muallif maqsadini ifodalashdagi o'rnini hamda ularni bir - biridan ajratib turuvchi strukturaviy va kognitiv mezonlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: intertekstualitet, allyuziya, iqtibos, differensial belgi, lingvopoetika, ingliz adabiyoti, o'zbek adabiyoti.

Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda matnning boshqa matnlar bilan aloqasi, ya'ni intertekstualitet muammosi yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Matnlararolik tabiatini yoritishda fransuz strukturalisti Yuliya Kristeva tomonidan

fanga kiritilgan terminologik asoslar bugungi kunda kognitiv va lingvopoetik aspektda kengayib bormoqda [1]. Badiiy matn yaratuvchisi o'z g'oyasini kitobxonga ta'sirchan va konnotativ (qo'shimcha ma'no yuklangan) ruhda yetkazish uchun o'tmish madaniy-tarixiy tajribasiga, klassik asarlarga suyanadi. Bu jarayonning eng faol va sarmahsul ko'rinishlari sifatida allyuziya va iqtibos (citation) hodisalari namoyon bo'ladi. Garchi har ikki hodisa ham o'zganing matni yoki intellektual fondiga tayansa-da, ularning funksional, strukturaviy va semantik chegaralari tubdan farq qiladi.

Allyuziya (lotincha "alludere" ishora qilmoq, hazillashmoq) – badiiy matnda tarixiy, adabiy, mifologik yoki maishiy dalilga bilvosita, yashirin ishora qilish usulidir [2]. Allyuziyada boshlang'ich matn qismlari to'g'ridan to'g'ri ko'chirilmaydi, balki ekspressiv-emosional ta'sir yaratish uchun kitobxonning dunyoqarashini uning jarayon yoki holatga bo'lgan ta'siri faollashtiriladi.

Iqtibos (lotincha "citation" – chaqirish, guvohlikka keltirish) esa - o'zganing nutqi yoki matnidani olingan va muallif matniga aynan, o'zgartirilmasdan (ba'zan grafik belgilar - qo'shtirnoq, kursiv orqali) kiritilgan parchadir [3]. Iqtibos ko'proq argumentativ, isbotlovchi va tasdiqlovchi vazifani bajaradi.

Tilshunoslikda til hodisalarini semantik, pragmatik va funksional mezonlar asosida tasniflash samarali metodologik yondashuv hisoblanadi: M. Eshchanova evfemizmlarning klassik tasniflarini semantik, pragmatik va funksional yondashuvlar asosida umumlashtirib, bunday ko'p qatlamli tasnifning til hodisalarining tabiatini chuqurroq ochib berishini ko'rsatadi [11]. Ushbu ikki hodisani farqlashda ularning lisoniy va ekstralisoniy tabiatini quyidagi jadval ko'rinishida umumlashtirish mumkin:

Differensial belgilar	Allyuziya (Allusion)	Iqtibos (Citation)
Matndagi ifodalanishi	Bilvosita, yashirin, ishora xarakterida	Bevosita, ochiq, aynan ko'chirish

Differensial belgilar	Allyuziya (Allusion)	Iqtibos (Citation)
Grafik shakli	Maxsus belgilarsiz matnga singib ketadi	Qo'shtirnoq yoki alohida shrift bilan ajratiladi
Dekodlashtirish talabi	Kitobxondan yuqori intellektual va madaniy fon bilimi talab etiladi	Kontekst ochiq bo'ladi, manba ko'pincha ko'rsatiladi
Funksional vazifasi	Assotsiativ, poetik, ramziy, konnotativ	Argumentativ, estetik, muallif g'oyasini tasdiqllovchi

Ingliz adabiyotida, xususan, modernizm va postmodernizm davri she'riyati hamda prozasida har ikki hodisa ham tekstual arxitekonikani belgilovchi bosh omildir. T.S. Eliotning "The Waste Land" ("Xarobazor") dostoni bu borada eng yorqin namuna bo'la oladi. Dostondagi allyuziyalar asosan Shekspir dramaturgiyasiga, antik mifologiyaga ishora qiladi. Masalan: "The Chair she sat in, like a burnished throne, / Glowed on the marble..." [4].

Ushbu satrlar Shekspirning "Antoni va Kleopatra" pyesasidagi mashhur tasvirga ("The barge she sat in, like a burnished throne...") yashirin allyuziyadir. Muallif Kleopatra ismini tilga olmaydi va pyesadan aynan iqtibos keltirmaydi; u faqat bitta so'zni (*barge* o'rniga *chair*) o'zgartirish orqali kitobxon shuurida ulug'vor o'tmishni bugungi kun kolliziyasini assotsiatsiya orqali uyg'otadi. Bu allyuziyaning konnotativ tabiati ifodasidir. Bunday obrazli ko'chirish transformatsiyasi metafora va epitet vositalarining funksional-semantik tabiatiga ham xosdir: I.E. Radjapova o'zbek va ingliz tillarida metafora hamda epitetning funksional-semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilib, ikki tildagi obrazli ifoda vositalarining konnotativ salohiyatini ochib beradi [10]. Ayni shu dostonda T.S.Eliot to'g'ridan-to'g'ri iqtibos usulidan ham foydalanadi: "To London King Fisher saw. / 'Datta. Dayadhvam. Damyata.' / Shantih shantih shantih" [4]. Bu yerda keltirilgan "Datta. Dayadhvam. Damyata" va "Shantih" qismlari qadimiy hind falsafiy manbasi Upanishadlardan olingan ayni iqtibosdir. Muallif bu o'rinda kitobxonga hech qanday yashirin ishora qoldirmaydi, balki qadimgi

muqaddas matnning poetik-falsafiy kuchini o'z matniga to'g'ridan to'g'ri keltiradi. Bu esa iqtibosning strukturaviy jihatdan barqaror va avtonom ekanligini ko'rsatadi.

O'zbek adabiyoti, xususan, mumtoz she'riyat va uning an'alarini davom ettirayotgan zamonaviy adabiyot transmutatsion harakatlarga boy. Mumtoz she'riyatdagi talmeh san'ati o'z mohiyatiga ko'ra allyuziyaning ekvivalenti hisoblanadi [5]

Eski o'zbek adabiyotida Qur'on oyatlari, hadislar yoki tarixiy shaxslar (Yusuf, Farhod, Majnun) nomlari orqali allyuziv reja shakllangan. Alisher Navoiy ijodida allyuziya matn qa'riga joylanadi: "Yusufi asrni ko'rgach chok etar ko'nglim yaqo, / Ey Navoiy, ul malax chehrali Kan'on o'g'lidir." [6].

Bu yerda Yusuf alayhissalom va Kan'on o'lkasiga qilingan ishora (allyuziya) oshiqning ruhiy holati va mahbubaning go'zalligini metaforik ta'kidlash uchun xizmat qilmoqda. Kitobxondan Yusuf va Zulayho qissasini bilish talab etiladi (ekstralisoniy fon). Bunday milliy-madaniy meros va tarixiy voqealarga oid fon bilimni shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining ham dolzarb vazifalaridan biri sanaladi: E.X. Xudayarovna talabalar orasida milliy va global madaniy meros bilan bog'liq bilim va qadriyatlarni rivojlantirish strategiyalarini pedagogik yondashuv asosida tahlil qilib, bunday ishning yosh avlodda madaniy-tarixiy ongini shakllantirishdagi ahamiyatini asoslaydi [12].

Zamonaviy o'zbek prozasida esa iqtibos sotsiomadaniy kontekstni ko'rsatish uchun aniq xizmat qiladi. Abdulla Qodiriyning *"O'tkan kunlar"* romanida qahramonlar nutqida va muallif bayonida iqtiboslar keltirilishi tizimli tus olgan:

"Shu zamon mulla Alimardon domla aytgandek: *'Al-an uzoq safarlarg'a tayyorgarlik ko'rmak lozimdur...'* [7]." Muallif bu o'rinda personaj g'oyasini asoslash uchun uchinchi shaxsning nutqidan aniq parcha (iqtibos) keltiradi. Bu iqtibos o'zbek adabiy tilining o'sha davrdagi funksional stillarini va ijtimoiy qatlam dunyoqarashini ochiq, modifikatsiyasiz aks ettiradi. Allyuziya va iqtibosni farqlovchi eng muhim differensial belgilardan biri - bu ularning kognitiv modellashtirish mexanizmidir. Allyuziya metonimik hususiyatga ega. U faqat bir qism (ismini, joy nomini yoki mikrosuzyatni)

ko'rsatadi, ammo kitobxon ongida butun boshli bir epoxani yoki asarni jonlantiradi. Masalan, ingliz adabiyotida kimgadir nisbatan *"He is a real Romeo"* deyilsa, Shekspir asaridagi personajning butun lirik xarakteri unga ko'chadi. O'zbek adabiyotida Oybekning *"Navoiy"* romanida tilga olingan *"Farhodona g'ayrat"* iborasi ham metonimik asosga qurilgan allyuziyadir [8].

Iqtibos muallif matnining ichida o'zining birlamchi semantikasini saqlab qoladi va asardagi g'oyaga estetik yoki konseptual "guvoh" bo'ladi. Agar iqtibos asardan olib tashlansa, matnning argumentativ asosi kuchsizlanishi mumkin, biroq uning sintaktik butunligi buzilmaydi. Allyuziya olib tashlansa (yoki kitobxon tomonidan tushunilmasa), matnning ramziy, konnotativ va estetik qatlami butunlay yo'qoladi. Stilistik nuqtai nazardan, allyuziya ko'proq yashirin axborot uzatish modeliga, iqtibos esa ochiq axborot uzatish modeliga kiradi [9]. O'tkazilgan qiyosiy-stilistik va lingvopoetik tahlillar natijasida allyuziya va iqtibos hodisalarining differensial belgilari bo'yicha quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Strukturaviy mezon: iqtibos to'g'ridan-to'g'ri, sintaktik barqaror va ko'p hollarda grafik jihatdan ajratilgan element bo'lsa, allyuziya sintaktik va leksik jihatdan muallif matniga to'liq assimilyatsiya bo'lib ketuvchi yashirin ishoradir.
2. Kognitiv mezon: allyuziya fon bilimlariga tayanadi va assotsiativ fikrlash orqali dekodlashtiriladi. Iqtibos esa muallif pozitsiyasini mustahkamlash, tasdiqlash yoki unga qarshi argument keltirish maqsadida pragmatik aniqlik kasb etadi.
3. Adabiy-madaniy xususiyat: ingliz adabiyotida allyuziyalar asosan antik davr va g'arb klassikasiga tayansa, o'zbek adabiyotida (xususan mumtoz va uning ta'siridagi zamonaviy qatlamda) Sharq falsafasi, islomiy manbalar va mifologik-tarixiy sujetlar (talmeh) asosida yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, allyuziya va iqtibos matnlararolik tizimining mustaqil va differensial xususiyatlarga ega bo'lgan alohida lisoniy-estetik hodisalaridir. Ularni to'g'ri farqlash badiiy matnning ichki semantik qatlamlarini aniq va chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Bunday matnlararo hodisalarni tarjima jarayonida to'g'ri anglash va qayta yaratish talabalarda madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyani

rivojlantirishning muhim vositasi hisoblanadi: G.M. Saparbaeva va Sh.H. Norboyeva tarjimani o'rgatish jarayonida ikki til va ikki madaniyatni qiyoslash talabalarda madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini shakllantirishning samarali usuli ekanligini asoslab beradilar [13].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

1. Kristeva J. Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art. – New York: Columbia University Press, 1980. – P. 97-110.
2. Ben-Porat Z. The Poetics of Allusion. – Indiana: Indiana University Press, 1976. – P. 45-52.
3. Compagnon A. La Seconde main ou le travail de la citation. – Paris: Seuil, 1979. – P. 112-125.
4. Eliot T.S. The Waste Land and Other Poems. – London: Faber and Faber, 2001. – P. 64-79.
5. Ishoqov Yo. So'z san'ati jozibasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1984. – B. 88-95.
6. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar (Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik). – Toshkent: Fan, 1988. 3-jild. – B. 142.
7. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2006. – B. 210.
8. Oybek. Navoiy romani. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – B. 54-60.
9. Riffaterre M. Textuality of Allusion // Diacritics. – Vol. 9. – No. 2. – 1979. – P. 103-109.
10. Radjapova I.E. Metafora va epitetning o'zbek va ingliz tillarida funksional-semantik xususiyatlari // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar. – 2025. – №1.7. – B. 241-242.
11. Eshchanova M. Classical classifications of euphemisms: semantic, pragmatic and functional approaches // O'zbekiston–2030: innovatsiya, fan va ta'lim istiqbollari. IV Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – 2025. – №1.4. – B. 113-115.

12. Xudayarovna E.X. Universitet talabalari orasida milliy va global turizm madaniyatini rivojlantirish strategiyalari: pedagogik yondashuv // IJP Oskar jurnali. – 2025. – T. 5. – №08. – B. 178-184.
13. Saparbaeva G.M., Norboyeva Sh.H. Developing intercultural communication skills through teaching translation // European Scholar Journal. – Vol. 2, №5. – P. 65-68.